

Федір Проданюк

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ НАРОДОПРАВСТВА Й ДЕМОКРАТІЇ В УНР

У статті розглядаються зміни політичного курсу Центральної Ради від автономії до самостійності. Визначається значний вплив в цьому процесі М. Грушевського, аналізуються його ідеї автономії та федерації.

Ключові слова: автономія, федералізм, самостійність, трансформація.

Ф. Н. Проданюк. Михаил Грушевский о национально-государственном строительстве Центральной Рады, формировании системы народовластиа и демократии в УНР. В статье рассматриваются изменения политического курса Центральной Рады от автономии к самостоятельности. Определяется доминирующая роль в этом процессе М. Грушевского, анализируются его идеи автономии и федерации.

Ключевые слова: автономия, федерализм, самостоятельность, трансформация.

F. Prodanyuk. Mychailo Grushevsky about national construction of the Central Council and formation of the national democracy system in UNR. Transformation of political course of Central Advice is examined from an autonomy to independence. A leading M.Grushevsky's role is determined in this process, his views changes are analyzed demonstrating autonomy-federalist orientations.

Key words: autonomy, federalism, independence, transformation.

Національно-державне будівництво України в добу Центральної Ради невіддільно поєднане з поглядами та діяльністю її лідерів. Серед них визначне місце займає постать Михайла Сергійовича Грушевського — відомого вченого, суспільно-політичного діяча та голови Центральної ради. Адже, саме його розуміння тенденцій та закономірностей національного державотворення мало значний вплив

на державотворчі процеси в Україні в 1917 р. Важливість означеної проблеми полягає у дослідженні теоретичних доктрин національно-визвольного руху, що були втілені в українське державне будівництво в 1917 р. Студіювання даних проблем має як теоретичне так і практичне значення.

Метою даної роботи є з'ясування внеску М. С. Грушевського в національне державне будівництво доби Центральної Ради та формування системи народовладдя й демократії в Україні. Головним дослідницьким завданням даної роботи автор вважає: узагальнити та врахувати різні історіографічні підходи в характеристиці генези та розвитку поглядів М. Грушевського на державне будівництво України в добу Центральної Ради.

У вітчизняній новітній історіографії стосовно досліджень внеску М. С. Грушевського в національно-державне будівництво в добу Центральної Ради та формування системи народовладдя й демократії в УНР дослідники виділяють декілька етапів.

Перший (кінець 1980 — початок 1990-х рр.) — початковий етап дослідження, або період «повернення» Михайла Грушевського у вітчизняну історіографію. В цей період з'явилася низка статей, автори яких намагалися дати об'єктивну оцінку наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. Для переважної більшості робіт цього етапу характерні популяризаторський та некритичний підхід до характеристики ролі М. Грушевського в національному державотворенні¹.

Характерною рисою даного періоду є започаткування роботи по передрукуванню наукової та публіцистичної спадщини Грушевського. Зокрема, з'явилися спомини Михайла Сергійовича за 1917 р., а до збірника «Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського»² включені його політичні праці першого року Української революції. У 1991 р. побачила світ збірка праць Михайла Сергійовича «Хто такі українці і чого вони хочуть»³, а через рік випущено книгу «На порозі нової України. Гадки і мрії»⁴. Їхня публікація дала можливість широкому загалу сформулювати власне неупереджене розуміння внеску Грушевського у національно-державне будівництво в Україні.

На початку 1990-х рр. розпочався новий етап в дослідженні суспільно-політичної та наукової спадщини М. Грушевського. Однією з рис цього етапу можна вважати ознайомлення широкої громадськості з науковим доробком вчених діаспори з даної проблематики. У 1995 р. вийшла друком книга Л. Винара⁵. З'являється ряд робіт

представників державницького напрямку зарубіжної української історіографії, які з критичних позицій оцінюють вплив Грушевського на національне державотворення та роль народницького напрямку в суспільно-політичній думці України⁶.

Важливою особливістю даного етапу досліджень стала поява перших наукових праць вітчизняних істориків, присвячених постаті та спадщині М. Грушевського. Відомі вітчизняні історики В. Ф. Верстюк та Р. Я. Пиріг видають першу коротку хроніку життя та діяльності М. С. Грушевського⁷.

З'являється низка дисертаційних робіт, в яких досліджується українські державотворчі процеси в березні 1917 — квітні 1918 р. Значну увагу в них присвячено внеску голови Центральної Ради М. Грушевського в національне державотворення. Дані проблеми активно досліджують Н. М. Барановська, Т. А. Бевз, І. А. Логвиненко, О. Б. Кудлай, О. Є. Романюк та інші⁸.

Серед робіт, присвячених аналізу національного державотворення в добу Центральної Ради глибиною наукових досліджень та аргументованістю висновків виділяються праці В. Ф. Верстюка, О. Л. Копиленка та В. Ф. Солдатенка⁹.

На думку В. Верстюка, М. Грушевський зіграв одну з вирішальних ролей у трансформації Центральної Ради з місцевого національного органу в парламентську інституцію всієї України та піднесенні загального українського руху. Він сформулював його ідейно-політичні засади, а саме: здобуття Україною національно-територіальної автономії в складі демократичної федеративної Росії, з гарантуванням прав усіх національних меншин.

Внесок М. Грушевського у розробку концепції Української революції досліджує В. Солдатенко, який переконаний, що «найбільший ідейний вплив на процеси, що розвивалися в 1917–1918 рр., мали голова Центральної Ради М. Грушевський і керівне ядро українських соціал демократів на чолі з В. Винниченком»¹⁰.

Соціально-економічну програму М. Грушевського проаналізували Б. Андрусишин та О. Реєнт, а також М. та О. Копиленки. На їхню думку, М. Грушевський висунув ідею створення соціально-орієнтованої та регульованої державою економіки. Вони привернули увагу до бачення М. Грушевським, організації влади в державі (демократична парламентська республіка з розвинутим місцевим самоврядуванням усіх прав людини і громадянина). Дослідники, віддаючи належне М. Грушевському, водночас визнають загальність його схем, що вочевидь вимагали конкретизації¹¹. Особливості формування

суспільно-політичних поглядів М. Грушевського на національне державотворення дослідив І. Гирич¹².

Наприкінці 1990 — на початку ХХІ ст. розпочався новий етап дослідження спадщини М. Грушевського. Для нього характерне всебічне та критичне наукове дослідження поставлених на початку 1990-х рр. проблем. Майже одночасно захищаються дисертації В. Крота та В. Кухара, в яких аналізується громадсько-політична діяльність М. Грушевського в дореволюційний період¹³. В. Гоцуляк зупиняється на розумінні М. Грушевським таких дефініцій як державництво, національне відродження¹⁴. В. Коваль проаналізував обставини, що змусили М. Грушевського відійти від ідеї автономії України на користь її незалежності¹⁵. Еволюцію поглядів М. Грушевського активно досліджує й І. Гошуляк¹⁶. Зміни у ставленні М. Грушевського до ідеї української державності спробував розкрити О. Салтовський¹⁷. На оцінку М. Грушевським ролі русифікованих міст у національно-демократичній революції звернуто увагу у дослідженнях Г. Басари¹⁸. Роботам останніх років притаманний новаційний пошук причинно-наслідкових зв'язків, застосування нових технологій обробки даних, намагання критично підійти до спадщини М. Грушевського, при загальній позитивній її оцінці. Так, В. Северинюк, аналізуючи публіцистику М. Грушевського, прийшов до висновку про безпідставність протиставлення його народницької ідеології державницькій¹⁹.

В останні роки українські історики нарешті подолали одне з попередніх непорозумінь стосовно М. Грушевського, а саме — міф про його обрання на посаду Президента УНР.

Ю. Шаповал та І. Верба видали перший в Україні узагальнюючий біографічний нарис про М. Грушевського²⁰. У 2002 р. розпочато друк 50-томного зібрання творів М. Грушевського — як історичних, так і художніх та публіцистичних²¹.

Таким чином, в національній історіографії з'ясовано, що М. Грушевський дотримувався традицій федералізму, які були започатковані кирило-мефодіївцями та розвинуті М. Драгомановим. Михайло Сергійович був прихильником національно-територіальної автономії України. Для її запровадження він вважав необхідним демократизацію державного ладу Росії.

В перші місяці Української революції голова Центральної Ради М. Грушевський сформував її програмно-стратегічні цілі й завдання — спочатку в серії статей, вміщених у газеті «Нова Рада», пізніше в кількох брошурах і статтях «Вільна Україна. Статті з останніх днів», «Якої ми хочемо автономії і федерації?», «Хто такі українці

і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство і до чого воно йде?» та інших, а також в багатьох своїх виступах на засіданнях Центральної Ради і різних з'їздах, які тоді відбувалися. В цей період Михайло Сергійович активний прихильник ідеї національно-територіальної автономії України.

«Ми домагаємося, — писав М. Грушевський на початку квітня 1917 р., — державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України в її етнографічних межах, повноти політичного і національного українського життя. Але все це не має бути, не повинно бути і не буде погрозою для інших народів, які мешкають на Україні! Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії»...²²

У надрукованій брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації?» Михайло Грушевський окреслив територію майбутньої автономної України: «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання — об'єднання українських земель), була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії цілком, або в переважній частині українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості — як, скажімо, північні повіти Чернігівської губ., східні — Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і Акерманський Бессарабської, східні частини губернії Хомської, полудневі окрайці губ. Гродненської, Мінської, Курської, західні частини Воронежчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губ. Так утвориться територія, де українська людність становитиме більшість (у містах тепер українців менше, але міста мусять іти за більшістю окресленої території)»²³.

Грушевський визначив також політико-правові координати, в межах яких українці мали здійснювати на власній території свій автономний лад. «Ся українська територія, — роз'яснював він, — має бути організована на основах широкого демократичного (не цензового) громадського само порядкування від самого споду («дрібної земської одиниці») аж до верху — українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в певних справах, спільних для

Російської держави, вона має приймати постанови загального її представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності всієї Російської республіки. Отже розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної, демократичної»²⁴.

Відомий історик був переконаний, що зв'язок України з Росією має бути на федеративних підставах. Він сформував ідейно-теоретичні засади українського руху, в основі яких була боротьба за досягнення національно-територіальної автономії України в складі федеративної, демократичної Російської республіки, які стали визначальними в діяльності Центральної Ради.

Під час переговорів з представниками Тимчасового уряду, одним з головних було територіальне питання. Гострі суперечки виникали з приводу так званих суміжних губерній і повітів, де українці жили поряд з представниками інших народів — Дон, Кубань та інші регіони. «Територія українська, — роз'яснював Грушевський представникам Тимчасового уряду і неукраїнській демократії, — представлялась дуже неясно. Вони, з одного боку, просили і радили не розширяти території поза безперечну національну область, а з другого — надати території України певні заокруглені форми, географічну і економічну однастайність і для того, наприклад, включити в українську територію Бессарабію тощо, аби не вилучати їх в автономічні області»²⁵.

У червні–липні 1917 р. М. Грушевський, як і переважна більшість членів Центральної Ради, довіряв російській демократії та прагнув порозуміння з нею. Саме ця позиція мала значний вплив на те, що українська делегація погодилась не закріплювати у II Універсалі територіальні питання. Згодом аналізуючи основні положення II Універсалу Михайло Сергійович назвав це однією з суттєвих його вад²⁶.

Аналіз основних положень Першого та Другого Універсалу Центральної Ради М. С. Грушевський дав у праці «Українська Центральна Рада та її Універсали Перший та Другий», що була надрукована у Києві в 1917 р. У ній пропагувалось серед населення України два перших важливих документи Центральної Ради.

Він щиро прагнув національного миру й злагоди. З цього ж приводу М. Грушевський в статті «Від слова до діла!» писав: «Широка автономія України в її етнографічних межах в федеративнім зв'язку з демократичною Російською Республікоюю. Се наша платформа, се гасло, з котрим піднімаються і стають безкінченні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтелігенції

і з ним пліч-о-пліч все нові й нові групи інших народностей України з неукраїнських меншостей Української землі...»²⁷.

Грушевський в статті «Народам України» зазначив, що українці домагаються широкої національно-територіальної автономії України в федерації народів Росії, повноти політичного, економічного, культурного й національного життя не для того, щоб погрожувати іншим народам, не для того, щоб панувати над національними меншинами України, щоб використати тільки для українців автономні права. «Ми хочемо вірити, — підкреслював автор, — що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище і підуть, з свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим самим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Право національних меншостей буде забезпечено»²⁸.

Важливим аспектом державотворчої діяльності М. Грушевського з серпня 1917 р. був пошук шляхів утвердження України в демократичній федеративній Росії, обґрунтування можливості реалізації своєї федералістської концепції, планомірне продовження проголошеного Центральною Радою внутрішньополітичного курсу, переосмислення ролі та місця України в федеративній моделі побудови нової Росії.

Політичні погляди М. Грушевського мали значний вплив на формування ставлення Центральної Ради до ряду національних організацій, що діяли на західноукраїнських землях. Зокрема, це стосується негативного відношення керівництва Ради до ініціативи «Союзу Визволення України» установити з Центральною Радою тісні стосунки.

З ініціативи М. Грушевського Центральна Рада вживала енергійні заходи по формуванню на теренах колишньої Російської імперії федеративного союзу демократичних республік. У вересні 1917 р. в Києві відбувся з'їзд народів Росії, який обрав Раду народів, яку очолив Михайло Сергійович Грушевський.

Автономістсько-федералістські позиції керівництва Центральної Ради не дозволили українським лідерам визнати більшовицьку Раду народних комісарів. Саме її вимога створення загальноросійського соціалістичного уряду з представників національних областей і самоврядних одиниць спричинила збройний конфлікт з вже більшовицькою Росією.

З приводу підготовки і прийняття III Універсалу М. Грушевський згадував: «Утворення єдиної, сильної влади в краю являлося пекучою проблемою. Такі резолюції й були винесені Ц. Радою, та сього було ще мало: єдиним способом утвердження сеї влади було підведення державного фундаменту під неї»²⁹. Провідники Центральної

Ради прийшли до переконання, що «Українська республіка справді мусить бути проголошена негайно... За порозуміння фракції українських с.-д. і с.р. був вироблений проект третього універсалу Ц. Ради, який і був з деякими змінами прийнятий і проголошений Ц. Радою дня 7 падолиста»³⁰.

Прийняття третього Універсалу продовжувало автономістську традицію, поклато початки впровадженню в життя ідеї федеративного союзу, яким Центральна Рада бажала «підкреслити ідею українського народоправства і демократії»³¹. Визначальну роль в його ухваленні відіграло переосмислення М. Грушевським та політичним проводом Центральної Ради свого автономістсько-федеративного курсу.

В працях лідера Центральної Ради датованих груднем 1917 — квітнем 1918 років, гостро звучить критика психології «духовного хлопства», перед російською владою. «Війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, — писав М. Грушевський, — розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх-небудь очах зв'язувати Українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприємливою» нації...»³². Він запропонував «рішучо відтяти всякі двозначності й неясности та відложивши федерування до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз стати твердо на принципі повної самостійності Української республіки»³³.

З початку грудня 1917 року провідники українського руху зосереджуються на потребі проголошення самостійного курсу. М. Грушевський так змальовував тогочасне становище українського руху: «кінець кінцем більшість Ц. Р. висловила за політику рішучу, а против тактики уступок большевизмови й порозуміння з ним. В день 9 січня, призначений для українських тимчасових зборів, рішено було універсалом Ц. Ради проголосити Українську Республіку державою самостійною й незалежною, щоб мати вповні вільну руку в гладженню своїх міжнародних і внутрішніх відносин, щоб відібрати ґрунт від усяких мішань, у внутрішні справи України, як однієї, мовляв з частини будучої російської федерації ...»³⁴.

Голова Центральної Ради так пояснював мотиви та підстави здобуття самостійності. «Але в даний момент, — писав М. Грушевський, — коли всякі неприхильні, або й просто ворожі українству елементи й сили, всякі оборонці єдності і неподільности Російської держави, перекарашуючись в захистний колір федералізму, чіпалісь федералізму тільки для того, щоб гальмувати далі свобідний розій українського державного й економічного будівництва...»³⁵

З появою Четвертого Універсалу ідеї автономії остаточно відходять до історії української суспільно-політичної думки, звільняючи місце в реальному політичному житті ідеї суверенної української держави.

Успіхи в справі відродження національної державності, Центральна Рада сподівалася закріпити в Основному законі. Очолювана М. Грушевським комісія для розробки проекту автономного статуту України — майбутньої Конституції УНР підготувала його проект. Уже в першій половині листопада цей проект був обнародований Грушевським в українських газетах. 10 грудня він був повністю підготовлений і незабаром знову опублікований у періодичній пресі як проект Конституції УНР.

Він передбачав, що УНР залишалася складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право в ній належало українському народові разом з народностями, які живуть з ним на українській землі. Це суверенне право мало здійснюватися через Всенародні українські збори — верховний орган влади УНР, вибрані загальним, рівним, безпосереднім, таємним і пропорційним голосуванням усіх громадян України.

Замість існуючого поділу на губернії і повіти, М. Грушевський запропонував поділ на землі, більші від повітів і менші від губерній. 10 грудня в газеті «Народня Воля», а згодом і в інших була надрукована його стаття «Новий поділ України». В ній визначалися землі — всього 30 земель, з яких мала б складатися територія УНР.

Висловлені М. Грушевським думки були покладені в основу майбутнього закону Центральної Ради про новий адміністративно-територіальний поділ України.

Отже, витоки політичних переконань М. С. Грушевського слід шукати в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, поглядах М. І. Костомарова, Т. Г., П. О. Куліша та інших братчиків.

Автономістсько-федералістські погляди М. Грушевського лежали в основі ідеології та діяльності Центральної Ради, визначали та спрямовували тенденції українського державотворчого процесу.

В основу національного державотворення в 1917–1918 рр. М. Грушевський та лідери Центральної Ради поклали ідею народовладдя з усіма атрибутами демократичної держави.

В державотворчій діяльності Центральної Ради вітчизняна історіографія виділяє два етапи: автономістський та самостійницький. Відомий публіцист та вчений І. Лисяк-Рудницький хронологічно визначає перший «від весни до осені 1917 р.», а другий — в нього «охоплював зиму з 1917 на 1918 р.»³⁶

На противагу такій позиції відомий історик В. Верстюк стверджує: «Його початок варто шукати не вкінці 1917 р., а дещо раніше в кінці жовтня, коли влада в Україні перейшла до рук Центральної Ради»³⁷.

Таким чином, у чисельних наукових та науково-публіцистичних працях М. Грушевського закладено теоретичне підґрунтя української ідеї, досліджено історичну еволюцію нашого народу, визначено етнічні кордони України, сформульовано завдання та перспективи національного державотворення.

¹ Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. — 1988. — 21 липня; Боечко В., Рубльов О. Повернення // Трибуна. — 1991. — № 4.

² Грушевський М. Спомини. // Київ. — 1989. — № 11.

³ Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: т-во «Знання» України, 1991. — 240 с.

⁴ Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. — К.: Наук. думка, 1994.

⁵ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. — К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. — 304 с.

⁶ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.

⁷ Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя і діяльності — К.: Либідь, 1996. — 144 с.

⁸ Барановська Н. М. Національно-визвольний рух за відновлення державної незалежності (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук — Львів, 1995. — 26 с.; Бевз Т. А. Формування Української Держави за доби Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук — К., 1995. — 24 с.; Романюк О. Є. Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук — К., 1997. — 24 с.; Кудлай О. Б. Центральна Рада — Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень — жовтень 1917 р.): Автореф. дис. канд. іст. наук — К., 1997. — 18 с.; Логвиненко І. А. Політична діяльність української Центральної Ради: Автореф. дис. канд. іст. наук — Дніпропетровськ, 1993. — 17 с.

⁹ Верстюк В. Українська центральна Рада. Навч. посібник. — К., 1995. — 344 с.; його ж. Українська революція: доба Центральної Ради. // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1995. — № 2. С. 65–79; його ж. М. С. Грушевський у першій період діяльності Центральної Ради. // УІЖ. — 1996. — № 5. — С. 44; його ж. Михайло Грушевський: політична публікація 1917 року // Український історик (далі — УІ). — 2002. — № 1–4. — С. 280–289; Солдатенко В. Ф. Українська революція: канцелярія та історіографія. — К., 1997 — 416 с.; Копиленко О. «Сто днів» Центральної Ради. — К., 1992. — 204 с.; його ж. Внесок М. С. Грушевського в розробку концепції національно-демократичної

- революції. // Михайло Грушевський — науковець і політик в контексті сучасності. Збірник наукових праць. — К., 2002. — С. 202–208.
- ¹⁰ *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. — С. 374.
- ¹¹ *Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. М. С. Грушевський і проблеми розбудови Української держави* // Укр. іст. журнал. — 1996. — № 5. — С. 28–37; *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України. 1917–1920: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1997. — 208 С.
- ¹² *Гирич І. М.* Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя XIX — 20-х рр. XX ст. // Український історик. — 1996. — № 1–4. — С. 142–187.
- ¹³ *Крот В. О.* Громадсько-політична діяльність М. С. Грушевського в 1905–1917 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1998. — 16 с.; *Кухар В. М.* Громадсько-політична діяльність М. Грушевського (1894–1914 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 1997. — 23 с.
- ¹⁴ *Гоцуляк В. В. М.* Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX — поч. XX ст.): історіографія проблеми: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1999. — 32 с.
- ¹⁵ *Коваль В. В.* Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четвертного союзу: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 2002. — 19 с.
- ¹⁶ *Гошуляк І.* Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 — початку 1919 рр. // Пам'ять століть. — 2001. — № 5. — С. 3–12; *Гошуляк І.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. — 467 с.
- ¹⁷ *Салтовський О. І.* Еволюція ідеї української державності в політичних поглядах М. Грушевського під впливом революції 1917–1920 рр. // Вісн. КНУ Шевченка: сер. Філософія. Політологія. — 2003. — Вип. 59–61. — С. 158–162.
- ¹⁸ *Басара Г.* Михайло Грушевський про роль міста в українській національно-демократичній революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.) // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К.: Укр. видавнича спілка, 2002. — С. 86–90.
- ¹⁹ *Северинюк В. М.* Історія і політика в публіцистиці М. С. Грушевського // Укр. іст. журн. — 2000. — № 5. — С. 18–31.
- ²⁰ *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. — К.: ВД «Альтернативи», 2005. — 352 с.
- ²¹ *Грушевський М. С.* Твори: У 50 Т. / П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2002.
- ²² *Грушевський М.* Народам України // Нова Рада. — 1917. — 2 квітня.
- ²³ *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992. — С. 121.
- ²⁴ Там само.

- ²⁵ *Грушевський М.* Україна і Росія — К., 1917. — С. 9.
- ²⁶ *Грушевський М.* Спомини // Київ, 1989. — № 10. — С. 144.
- ²⁷ Нова Рада — 1917. — 31 березня.
- ²⁸ Там само. — 1 квітня.
- ²⁹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 102.
- ³⁰ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1919. — С. 552–553.
- ³¹ *Верстюк В.* Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002.
- ³² *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 138.
- ³³ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1991. — С. 569.
- ³⁴ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1919. — С. 558.
- ³⁵ Там само. — С. 559.
- ³⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе. — К., 1994. — Т. 2. — С. 11.
- ³⁷ *Верстюк В.* Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — С. 11.